

УДК 316:303.7

DOI 10.11603/me.2414-5998.2019.2.10345

А. В. Вихрущ

ORCID 0000-0002-1982-0768

ResearcherID I-9562-2017

ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет
імені І. Я. Горбачевського МОЗ України»

ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІН ГУМАНІТАРНОГО ЦИКЛУ В СУЧАСНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

А. V. Vykhreshch

I. Horbachevsky Ternopil State Medical University

TEACHING HUMANITIES AT CONTEMPORARY UNIVERSITY

Анотація. У статті аналізуються актуальні питання організації навчального процесу в сучасних університетах. Підкреслюється значимість дотримання філософських засад, факт, що кожний навчальний предмет має свою історію, особливості становлення, розвитку, специфіку викладання і засвоєння суб'єктами навчання. В центрі уваги висновки видатного мислителя П. Чаадаєва, який влучно зауважив, що для кожної ситуації мозок відшукує стандарти, порівняльні характеристики, а у випадку гуманітарних предметів людина вивчає сама себе, повинна займатися оцінкою і самооцінкою при відсутності чітких стандартів і еталонів. Аналіз змісту словників, авторефератів дисертацій, монографій, навчальних посібників дозволив зробити висновок про хаотичність визначення суті головних понять. В університетах важливо використовувати кейс-метод, що дозволяє використати відеоматеріали, присвячені виступам відомих вчених. Це має набагато більший вплив на аудиторію, ніж друкований текст. Студенти можуть бачити процес дискусії, реакцію відомого вченого на несподівані запитання, парадоксальність творчого мислення. Виступи відомих людей є важливим матеріалом для оцінки переваг і недоліків виступу, логіки, емоційного впливу на аудиторію, інші аспекти ораторського мистецтва. Запропоновано загальні правила створення корисного для професіонала портфоліо: сприяння особистісному самовдосконаленню. Насамперед це справа особистості щодо наповнення та використання; портфоліо повинно відзначатися лаконічністю. В іншому випадку час на його підготовку перевершить ефект від його використання; структура портфоліо може виглядати так: самооцінка (здоров'я, переваги, недоліки), план, мета, визначення пріоритетних завдань, час, впорядкована інформація, необхідна для досягнення мети, оцінка результату, оновлена програма; головна засада доброго портфоліо – це практична спрямованість та корисність насамперед для автора. Особливої актуальності набуває вивчення проблеми «філософії оцінки».

Ключові слова: дидактика; закономірність; принцип; поняття; методика.

Abstract. The article analyzes topical issues of the organization of the educational process at contemporary universities. The importance of observance of philosophical principles, the fact that each subject has its own history, peculiarities of formation, development, specificity of teaching and learning by students. The article is focused on the conclusions of an outstanding thinker P. Chaadayev, who aptly noticed that for each situation the brain searches standards, comparative characteristics, and in the case of humanities, a person explores himself, has to assess and self-assess in the absence of clear models and standards. An analysis of the content of dictionaries, abstracts of dissertations, monographs, manuals allowed us to draw a conclusion about the existing chaos of the definition of the main concepts. In universities, it is important to use a case method that allows the use of video materials devoted to the performances of famous scientists. This has a much greater impact on the audience than the printed text. Students can observe the process of discussion, the reaction of famous scientist to unexpected questions, paradoxicality of creative thinking. Speeches of famous people are important materials for assessing the advantages and disadvantages of speech, logic and emotional impact on the audience, other aspects of oratory. The general rules for creation of a portfolio useful for a professional and their personal self-improvement are offered. First of all, this is a matter of personality, regarding the content and use; portfolio must be marked by a succinctness. Otherwise, the time for its preparation will outweigh the effect of its use; the structure of the portfolio can be the following: self-assessment (health, advantages, disadvantages), plan, purpose, priority tasks, time, orderly information, necessary to achieve the goal, evaluation of the result, updated program; the main principle of a good portfolio is its practical orientation and helpfulness, primarily for the author. Particularly relevant is the study of the problem of "philosophy of evaluation".

Key words: didactics; regularity; principle; concept; methodology.

Вступ. Кожний навчальний предмет має свою історію, особливості становлення, розвитку, специфіку викладання і засвоєння суб'єктами навчаль-

ного процесу. Викладання дисциплін гуманітарного циклу не є винятком. Очевидним є факт, що методика предмета дослідження появляється після того, як сама наука піднімається до рівня законів,

© А. В. Вихрущ

займає своє місце в навчальних планах, кристалізує свій предмет дослідження, систему базових понять, взаємодію з іншими науками. На певному етапі розвитку виникає практичне завдання щодо того, як вивчати дану дисципліну. Не випадково основою поняття «методика» є слово «метод» як спосіб взаємодії учасників навчального процесу, спрямований на досягнення мети. Щодо методики викладання дисциплін гуманітарного циклу є ряд специфічних труднощів.

1. На нашу думку, наука проходить складний і суперечливий шлях, наближається до етапу інтеграції, коли протистояння наукових шкіл переходить із площини заперечення на рівень пошуку спільних ідей.

2. Не втрачають значимості висновки видатного мислителя П. Чаадаєва, який влучно зауважив, що для кожної ситуації мозок відшукує стандарти, порівняльні характеристики. У випадку гуманітарних предметів людина, власне кажучи, вивчає сама себе. Повинна займатися оцінкою і самооцінкою при відсутності чітких стандартів і еталонів.

3. Успішна методика опирається на перевірені практикою, теоретично обґрунтовані дидактичні системи. У наш час було б перебільшенням стверджувати, що такі системи існують.

4. На часі філософія дидактики, яка в рамках філософії освіти запропонує науковий фундамент методики. Не здивуємося також появі методології методики.

5. Компаративістика (порівняльні студії) дедалі впевненіше займає одне з чільних місць у науці. Парадоксальним можна назвати явище, коли автори згадують декількох співвітчизників, групу дослідників із сусідніх країн і не використовують передовий досвід. Достатньо згадати технологію «mind map», яка у вигляді опорних схем Ф. Шталава зустріла більше критики, як схвалення.

Навряд чи сподобається філософам дискусійний висновок К. Ясперса, щодо кафедри філософії в університетах, оскільки там, на думку мислителя, «сьогодні панує збентеження. За традицією до філософії ставляться з ввічливою повагою, але по-тайки її зневажають. Поширена думка, що вона не може сказати нічого путнього. Вона не має також практичного значення. Щоправда, її ім'я згадує громадськість; але ж хіба не так, що її нібито не існує? Принаймні її існування засвідчує опертя на неї. (...) Життєвий інстинкт, непрозорий також і для самого себе, ненавидить філософію. Вона небезпечна. Якби я її розумів, то мусив би змінити своє

життя. Я б досяг цілковито іншого стану, бачив би речі в іншому світлі, досі мені чужому, мав би по-новому судити про них. Отож, краще не мислити по-філософськи! Потім з'являються обвинувачі, які бажають замінити застарілу філософію на щось нове, цілком інше» [8].

Одним із важливих завдань методики викладання є реалізація на практиці віддавна обґрунтованого тезису, що в центрі навчального процесу повинна бути особистість викладача і студента. Не випадково Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. передбачає реформування системи освіти на основі філософії «людиноцентризму» як стратегії національної освіти; модернізацію структури, змісту й організації освіти на засадах компетентнісного підходу, переорієнтацію змісту освіти на цілі сталого розвитку; розвиток наукової та інноваційної діяльності в освіті, підвищення якості освіти на інноваційній основі; інформатизацію освіти; забезпечення національного моніторингу системи освіти; розроблення стандартів вищої освіти, зорієнтованих на компетентнісний підхід в освіті.

Характерною ознакою цього документа стало виокремлення також недоліків, характерних для системи освіти (недосконалість змісту освіти: державних стандартів освіти, навчальних планів, програм та підручників; низький рівень забезпечення навчальних закладів якісними підручниками; недосконалість системи національного моніторингу та оцінювання якості освіти; повільне здійснення гуманізації, екологізації та інформатизації системи освіти, впровадження у навчально-виховний процес інноваційних та інформаційно-комунікаційних технологій; недостатній рівень соціально-правового захисту учасників навчально-виховного процесу, відсутність цілісної системи соціально-економічних стимулів у педагогічних і науково-педагогічних працівників; неготовність певної частини освітян до інноваційної діяльності). Цей перелік є важливим і для методики викладання, оскільки дозволяє звернути увагу на проблемні питання, які потребують оперативного вирішення.

Мета дослідження – вивчення проблем методики викладання дисциплін гуманітарного циклу в умовах сучасного університету, дослідження закономірностей успішного навчання.

Методи дослідження. Для досягнення мети використані теоретичні та емпіричні методи дослідження, зокрема класифікація та систематизація літературних джерел, елементи контент-аналізу,

огляд філософської, психолого-педагогічної наукової літератури, метод теоретичного аналізу і синтезу, інтерпретація та узагальнення опрацьованих матеріалів для формування висновків, моделювання.

Результати дослідження. Актуальність і певна парадоксальність проблеми методики викладання обумовлені тим, що система вищої освіти не передбачала донедавна цілеспрямованої підготовки викладача вищої школи. Певною мірою це пояснювалося поширеним донині стереотипом, що глибокого знання свого предмета достатньо для професійного навчання. Помилковість цієї тези очевидна. Фахова компетентність і вміння навчити інших – це дві споріднені, але не ідентичні спеціальності. Тому можна спостерігати доволі поширену картину, коли добрий фахівець зі свого предмета «не відчуває» аудиторії, не знає закономірностей успішного навчання і тому втомлюється сам і втомлює слухачів. У польській мові є навіть спеціальний термін, на який варто звернути увагу, – «śmiertelna nuda». Не є винятком і протилежна ситуація, коли викладач не встигає за лавиною найновішої інформації і рятує ситуацію риторичними прийомами, спогадами, прикладами, які не стосуються теми. Успішне поєднання знання *закономірностей* науки і методики навчання дає результат, який згадуємо упродовж життя.

Особливе місце в системі методичного забезпечення займає зміст навчальних посібників. Саме вони створюють своєрідний фон, забезпечують рівень професійної діяльності. На цій основі, враховуючи індивідуальні особливості викладачів і студентів, можна вибудовувати особистісно орієнтовану програму навчання й учіння.

Розглянемо найважливіші, на нашу думку, дидактичні аспекти проблеми. Як це не парадоксально, найбільше труднощів викликає система базових *понять*. Не випадково, що в українській і польській культурі набула поширення теза: «Не маю зеленого поняття». Цікаво те, що проблеми виникають навіть при визначенні багатьох наук. Наприклад традиційно філософія розглядається як наука про мудрість. Спробуйте відшукати або відразу пояснити, що означає поняття «мудрість». Хоча у Вікіпедії вдало підкреслено, що це «володіння знанням, розумінням, досвідом, обачністю та інтуїтивним розумінням включно зі здатністю також вживати ці якості», але ж очевидно, що кожне з понять «знання», «розуміння», «досвід», «обачність», «інтуїція», «практика» потребують додаткового визначення. У зв'язку з цим варто пригадати одвічне запитання Гете: А що ж «пізнати» означає? // Хто справжнім

іменем назве дитя? // Так, мало хто пізнає хоч дещо зміг, // Та й ті провидці, серцем необачні, // Несли свої думки юрбі невдячній; // За те й палили, й розпинали їх...»

Аналіз змісту педагогічних словників, авторефератів дисертацій, монографій, навчальних посібників дозволяє зробити висновок про хаотичність визначення суті головних понять. Стало традицією завершувати книгу з авторським глосарієм, який нерідко приносить більше шкоди, ніж користі, оскільки сприяє тиражуванню помилкових суджень. Фахівці з питань психодидактики не випадково звернули увагу на значимість знань на *понятійному* рівні, що передбачає насамперед системний характер засвоєння, розуміння фаз «понятійного досвіду» (мотивування, категоризація, збагачення, перенесення, згортання), а також той факт, що саме засвоєння понять є своєрідним ключем до розуміння суті процесів психологічного (у тому числі інтелектуального) розвитку учнів. Перспективною є також спроба виокремлення головних аспектів засвоєння понять, що дозволяє впорядкувати інформацію, зрозуміти приховані зв'язки, наблизитися до розуміння закономірностей, уникнути хаосу. У процесі засвоєння понять також відбувається розширення поля свідомості, активізується процес інтелектуалізації елементарних пізнавальних функцій; засвоєння понять сприяє соціалізації, відкритості до культурної спадщини; збагачується внутрішній світ, відповідно до індивідуальних бажань і намірів; понятійний досвід сприяє самопізнанню власних переживань [2].

Упродовж останніх років набуває поширення педагогіка вищої школи. Дивовижне поняття «педагогіка», яке подарувала нам грецька культура (раб, який веде, супроводжує дитину), визначається як наука про виховання. Зауважимо, що поняття «виховання» (ховання людини від зла) є за суттю набагато старшим за педагогіку. Окрім того, це також складне поняття, що суперечить законам логіки. Більше того, в наукових колах продовжуються дискусії щодо визначення самого поняття «наука». Ми розглядаємо педагогіку як науку про закономірності розвитку людини.

Аналізуючи особливості теоретичної оцінки системи базових понять, варто врахувати ще одну особливість сучасного етапу, обумовлену, на нашу думку, кризою в гуманітарних науках (кризою як етапом росту). На думку дослідників, у постнекласичній раціональності вчений «практикує метафоричність дискурсу, синкретичність думок, вико-

ристовує недоконцептуалізовані поняття, створює терміни, експериментує зі стилем» [5]. Як приклад використано праці М. Фуко, який «запровадив нові поняття, такі, як «епістема», «диспозитив», «дискурс». Термінотворчість дозволяє М. Фуко «застовпити» (етимологічно «термін» – стовп, визначник меж), відрефлексувати реальність, що зазвичай вислизає від аналізу. Так, у праці «Слова і речі» автор запроваджує поняття «епістема» на означення структури пізнання, що історично змінюється і лежить в основі ментальностей, науки, правил гри суспільства, соціальних інститутів, що еволюціонують від епохи до епохи. А сам спосіб досягнення таких структур М. Фуко називає археологією» [7].

Фахівці здебільшого дотримуються висновку, що *поняття* – це «форма думки, яка є результатом узагальнення і виділення предметів певного класу за загальними та специфічними для них ознаками» [1]. Філологи виокремлюють два аспекти суті поняття: «1. Одна з форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності. Поняття, на відміну від уявлень, відбивають суть речей. 2. Розуміння чимось чого-небудь, що склалося на основі якихось відомостей, власного досвіду» [4]. Важливою є думка про суттєві, родові та видові ознаки, логічні прийоми формування понять (порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення), одиничні та загальні поняття, правила поділу (співмірність, поділ за однією підставою, члени поділу повинні виключати один одного) і особливо правила визначення (співмірність, уникнення тавтології, ясність, лаконічність, відсутність заперечень) [1]. Зауважимо, що дотримання хоча б цих п'яти вимог, відомих з часів Аристотеля, дозволяло б уникнути масових помилок, характерних для багатьох підручників і словників.

У контексті вищесказаного зауважимо декілька аспектів. По-перше, перед тим як пропонувати нові поняття, доцільно розібратися зі «старими». Адже нерідко нове слово має відповідні аналоги, нічим не гірші за новаторство. По-друге, важливо, щоб нове поняття було викликане потребами наукового пізнання, практики, а не спробою реалізації непомірних авторських амбіцій. По-третє, важливо пам'ятати, що практика і надалі залишається одним із головних критеріїв істини. По-четверте, своєрідною загрозою, принаймні на особистісному рівні, є факт, коли створюється нова система понять, зрозуміла для невеликої групи представників однієї школи, які шляхом взаємного цитування і возвеличення досягають ілюзорної слави. По-п'яте, якщо нові

поняття стають своєрідним викликом, це важливо для розвитку науки, оскільки обумовлюють потребу додаткової аргументації, навіть у тому випадку, якщо новаторство виявиться недовговічним.

Часто виникає думка, що автори посібників прагнуть в одному тексті поєднати чи не всі предмети. Особлива увага звертається на історію. Якби викладач предмет на основі розгорнутих ретроспективних оцінок, то він, мабуть, весь відведений час присвятив би лише цьому аспекту. Насправді потрібно виокремлювати лише ті факти, які мають безпосереднє відношення до предмета. Наприклад, якщо професор М. Я. Грот на лекціях з психології, логіки, історії філософії (варто звернути увагу на цей перелік) у Ніжині, Одесі, Москві наближався до «точності та строгої закономірності», вперше використав у навчальному процесі три типи семінарських занять, такі, як: критична оцінка прочитаної лекції; обговорення рефератів; підготовка, виступ і обговорення підготовлених студентами тез, то саме цей аспект є пріоритетним. Не втрачає актуальності перелік тем, які обговорювалися на семінарах М. Я. Грота: «Про завдання психології», «Про місце психології серед інших наукових дисциплін», «Про переваги і недоліки самоспостереження», «Про роль експерименту в психології», «Про класифікацію психічних явищ», «Про свідомість», «Про хвилювання», «Про характер», «Про критерії морального життя і діяльності», «Про утилітаризм», «Про теорії прогресу», а також практика обговорення літературних творів [3].

Суттєві неточності при розробці періодизації. Традиційний розрив між філософією, педагогікою, психологією значно збіднює можливості кожної з наук. Сучасна методика викладання повинна активно використовувати джерельну базу з культурознавчих студій, літератури, інших видів мистецтва.

Заважимо проблеми, характерні для стилю написання посібників. Видатний педагог Й. Гербарт не випадково на перше місце в теорії пізнання поставив «ясність». Надмірна ускладненість тексту швидше свідчить про нерозуміння закономірностей процесу, ніж про глибину інформації.

Для підготовки навчальних посібників нового покоління з методики викладання доцільно ще раз проаналізувати принципи цієї молодшої науки. Традиційно дослідники виокремлюють чотири основні принципи: науковості, історизму, системності, об'єктивності.

Як це не парадоксально, перший принцип потребує уточнення. З одного боку, він очевидний,

оскільки визначення кожного предмета ми починаємо зі слів «це наука». З іншого боку, якщо цей принцип функціонує не формально, то він передбачає дослідження законів і закономірностей. Якщо відхилитися від суті цього принципу, можна написати тисячі сторінок тексту, за якими буде прихована відсутність логіки пізнавального процесу. Принцип системності при раціональному використанні дозволить наблизитися до розуміння суті досліджуваних явищ, врахувавши найважливіші досягнення інших наук. Дотримання принципу історизму потребує врахування різного смислового навантаження базових понять у процесі історичного розвитку, а також виокремлення найважливіших досягнень цивілізації. Важливо врахувати жорстоке застереження Гете, який у неперевершеному «Фаусті» (переклад Миколи Лукаша) образив прихильників цього принципу непопулярними в науковому середовищі словами: «В часи минулі не сяга наш зір //: То книга за сьома печатями //, А те, що звеш ти «дух часів»//, – В тім лиш відбиток духу письмення //, По суті, можемо помічати ми //, Та писанина – то якесь страхіття //, Поглянувши, світ за очі б тікав//: То – купа сміття, звалище лахміття//, А в кращім разі фарс з життя держав//, Повчальними прикрашений думками //, Банальними, як у ляльковій драмі».

Для зацікавлення студентів важливо використовувати кейс-метод. Цей метод має декілька аспектів. По-перше, можна використати відеоматеріали, присвячені виступам відомих мислителів. Наприклад, інтерв'ю з К. Г. Юнгом має набагато більший вплив на аудиторію, ніж друкований текст. Студенти можуть бачити процес дискусії, реакцію відомого вченого на несподівані запитання, парадоксальність творчого мислення. По-друге, виступи відомих людей є неоціненним матеріалом для оцінки переваг і недоліків виступу, логіки, емоційного впливу на аудиторію, інших аспектів ораторського мистецтва. Неперевершеним у цьому плані, на нашу думку, залишається виступ Стіва Джобса перед випускниками Стенфордського університету. Три історії видатної людини перевершують за впливом десятки книг. У цьому ж ряду промова Марка Цукерберга 25 травня 2017 р. на церемонії вручення дипломів випускникам Гарвардського університету, пропозиції Браяна Трейсі про звички успішних людей. Раціональне використання аудіоматеріалів збагачує можливості навчального процесу. По-третє, друковані матеріали можуть значно розширити можливості методики викладання. Маємо на

увазі насамперед тексти рівня «Апології Сократа», роздумів Епікура і Епіктета, «Моральних листів до Луцілія» Л. А. Сенеки, «Дезидерати» М. Ермана, праць засновників наукових шкіл. Незамінними в роботі сучасного викладача залишаються літературні тексти. Очевидно, що конкретні приклади із досвіду роботи, аналіз життєвих ситуацій дозволяють студентам наблизитися до розуміння суті професійної діяльності. Як приклад наведемо один з фрагментів тексту Л. А. Сенеки: «То хіба не хочеш облишити все те, у чому зазнаєш поразки, – бо ж не до свого діла докладаєш рук, – повернутись до свого власного блага? Що то за благо? Бездоганна й чиста, готова посперечатись навіть з богом душа, яка піднялась над усе людське, яка нічого свого не шукає поза собою. Адже ти – розумна істота! То яке маєш у собі благо? Досконалий розум! Чи ти вже покликав його до найвищої мети, щоб він, наскільки зможе, сягнув її своїм зростом? Лише тоді вважай себе блаженным, коли саме в ньому народжуватиметься твоя радість» [6].

Висновки та перспективи подальших досліджень. В останні роки дедалі більшої популярності в Україні набувають декілька нових понять, традиційно запозичених із зарубіжної культури. Одна справа говорити «портфель» або «інформаційне забезпечення діяльності», і зовсім по-іншому звучить «портфоліо» або як більш сучасний різновид цього поняття «веб-портфоліо» що передбачає електронну фіксацію та накопичення даних, необхідних для успішної роботи. Цікавими є спроби розширити інформаційний супровід такими компонентами, як планування, узагальнення особистісних пріоритетів, оцінка результативності діяльності, самооцінка, корекція програми розвитку, резюме тощо. Як бачимо, відбувається поєднання управління, самовиховання, інформаційного забезпечення. Нашу зацікавленість викликали спроби створення портфоліо для викладачів і вчителів, адже саме ці люди визначають рівень підготовки молоді, майбутнє країни.

Спробуємо запропонувати загальні правила створення корисного для професіонала портфоліо. Головне призначення портфоліо – це сприяння особистісному самовдосконаленню. Насамперед це справа особистості щодо наповнення та використання. Для контролю з боку керівника можуть використовуватися різноманітні звіти, десятки форм, які придумали контролюючі органи. Портфоліо повинно відзначатися лаконічністю. В іншому випадку час на його підготовку перевершить ефект

від його використання. Структура портфоліо може виглядати так: самооцінка (здоров'я, переваги, недоліки), план, мета, визначення пріоритетних завдань, час, впорядкована інформація, необхідна для досягнення мети, оцінка результату, нова програма. Головна засада доброго портфоліо – це практична спрямованість та корисність насамперед для автора.

У контексті останньої вимоги звернемо увагу на ще одне популярне запозичення з красивою назвою кейс-метод. З легкої руки фахівців Гарвардської школи бізнесу (1924) цей метод не втрачає актуальності. Зауважимо, що елементи цього методу, як аналізу конкретних ситуацій, наближених до реальності, віддавна відомі в Україні. Достатньо згадати популярні в минулі роки педагогічні задачі.

Особливої актуальності набуває вивчення проблеми «філософії оцінки». Об'єктивна оцінка виконує декілька функцій. По-перше, на особистісному рівні вона допомагає усвідомити проблеми, над якими потрібно працювати. По-друге, викладач отримує

можливість отримати інформацію про переваги і недоліки авторської методики організації навчального процесу. По-третє, оцінка сприяє моніторингу, державному контролю за якістю професійної підготовки. По-четверте, в контексті міжнародних досліджень, викликів глобалізації оцінювання рівня учасників навчального процесу сприяє модернізації національної системи освіти. Окремого вивчення потребує «мода» на тестові методики. Тисячі запитань здебільшого свідчать про нерозуміння дидактичних основ пізнавального процесу, підміну інструментарію для особистісного розвитку професіонала на пошук помилкових дій в умовах обмеженого часу.

Для оптимальної організації навчального процесу варто врахувати і той факт, що Всесвітня організація охорони здоров'я з 1 січня 2022 р. в оновленій версії Міжнародної класифікації хвороб визнала проблему перевтоми, синдрому емоційного вигорання.

Список літератури

1. Бондар Т. І. Логіка / Т. І. Бондар. – К. : Видавничий дім «Слово», 2011. – 272 с.
2. Гельфман Э. Г. Психодидактика школьного учебника. Интеллектуальное воспитание учащихся / Э. Г. Гельфман, М. А. Холодная. – СПб. : Питер, 2006. – 384 с.
3. Карандашев В. Н. Методика преподавания психологии: учеб. пособие / В. Н. Карандашев. – СПб. : Питер, 2006. – 250 с.
4. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. – 848 с.

References

1. Bondar, T.I. (2011). *Lohika [Logic]*. Kyiv: Publishing House "Slovo" [in Ukrainian].
2. Gelfman, E.G., & Kholodnaya, M. A. (2006). *Psikhodidaktika shkolnogo uchebnika. Intellectualnoye vospitaniye uchashchikhsya [Psychodiadactics of a school textbook. Intellectual education of pupils]*. St. Petersburg: Peter [in Russian].
3. Karandashev, V.N. (2006). *Metodika prepodavaniya psikhologii: uchebnoye posobie [Methodology of teaching psychology: manual]*. St. Petersburg: Peter [in Russian].
4. Kunch, Z.Y. (2007). *Universalnyi slovnyk ukraiinskoï movy [Universal dictionary of the Ukrainian language]*. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan [in Ukrainian].

5. Савчин М. Методологеми психології : монографія / М. Савчин. – К. : Академвидав, 2013. – 224 с.
6. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / Луцій Анней Сенека ; пер. з латин. А. Содомори. – К. : Основи, 2005. – 603 с.
7. Український радянський енциклопедичний словник: в 3-х т. / відп. ред. А. В. Кудрицький та ін. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. – Т. 2. – 736 с.
8. Ясперс К. Фрагменти з твору «Мала школа філософського мислення» / К. Ясперс ; пер. з нім. М. Култаєвої // Філософська думка. – 2016. – № 5. – С. 105–122.

5. Savchyn, M. (2013). *Metodolohemy psykholohiii: monohrafiia [Methodologemes of psychology: monography]*. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].
6. Seneka, L.A. (2005). *Moralni lysty do Lutsiliia [Morals to Lucilius]*. Sodomora, A. (Transl). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
7. Kudrytskyi, A.V. (Ed.). *Ukrainskyi Radianskyi Entsiklopedychnyi Slovnyk: v 3-kh tomakh. 2-e vyd. [Ukrainian Soviet Encyclopedic Dictionary: in 3 volumes. 2nd edition]*. Kyiv: URE [in Ukrainian].
8. Yaspers, K. (2016). *Frahmenty z tvoruu "Mala shkola filosofskoho myslennia" [Fragments of the work "Small School of Philosophical Thinking"]*. Kul'taeva, M. (Trans.). *Filosofska dumka* [in Ukrainian].

Отримано 03.04.19
Рекомендовано 08.04.19

Електронна адреса для листування: anatołwchruszcz@ukr.net